

İslam Coğrafyacılarına Göre Türkistan

Güngör AKSU

Dr, Bağımsız Araştırmacı, İstanbul, Türkiye, aksugungor61@hotmail.com

(Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 08.07.2025

Kabul: 30.10.2025

Yayın: 31.10.2025

Anahtar Kelimeler:

Türkistan,
İslam coğrafyacıları,
Turan,
Mâverâünnehir,
Türk İli.

Siyasi, askeri ve ekonomik açılardan Asya kıtasının önemli bir noktası olan Türkistan, tarih boyunca Türk topluluklarına ve devletlerine ev sahipliği yapmıştır. Bölgedeki Türk toplulukları başta Hun İmparatorluğu olmak üzere Göktürk, Uygur, Türgiş, gibi büyük devletler kurmuşlar ve konumları gereği İran, Çin ve Arap bölgeleri ile ilişki içinde olmuşlardır. İslam'ın bu topraklarda yayılması ile bölgede güçlü Türk Hakanlığı kurulmuştur. Türkistan, siyasi ve askeri açıdan önemli olmakla birlikte birçok Müslüman Türk aliminin de yetiştiği bir coğrafya olmuştur. İslam coğrafyacıları önemli bir bölge olan Türkistan'ın sınırlarını tam olarak belirlemek adına gayret göstermiş ve çalışmalarında bu coğrafyaya ve içinde yaşayan topluklara önem göstermişlerdir. Dokuz Oğuz, Oğuz, Karluk, Kırgız, Peçenek, Kimak, Türgiş başta olmak üzere Türk topluluklarının yurtlarını ortaya koymaya çalışmışlar, bu çalışmalar neticesinde Türkistan coğrafyasını tespit adına önemli adımlar atmışlardır. Türk toplulukları ve yurtları üzerinden Türkistan şehirlerinin de zikredilmesi, birçok Türk şehrinin Türkistan içerisindeki konumunun verilmesi ile de Türkistan coğrafyasının sınırlarının belirlenmesini kolaylaştırmışlardır. Zira şehirlerin belirtilmesi kuzeyden güneye, güneyden doğuya ve merkezi sınırları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Seyhun Nehri başta olmak üzere nehirlerinde güzergâhlarını Türkistan coğrafyasının sınırlarını belirlemek üzere kullanmışlardır.

Turkestan According To Islamic Geographers

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 08.07.2025

Accepted: 30.10.2025

Published: 31.10.2025

Keywords:

Turksetan,
Islamic Geographers,
Turan,
Transoxiana,
Turkist Province.

Turkestan, one of the strategically significant regions of the Asian continent in political, military, and economic terms, has historically hosted numerous Turkic communities and states. Prominent Turkic groups in the region, notably the Hun Empire, as well as the Göktürks, Uighurs, and Türgiş, established major states and, due to their geographical positions, maintained relations with Iran, China, and the Arabs. Following the spread of Islam in these lands, a powerful Turkic Khaganate emerged in the region. Besides its political and military importance, Turkestan has also been a geography where many notable Muslim Turkic scholars were raised. Islamic geographers, recognizing Turkestan as a region of great importance, made significant efforts to define its borders precisely and paid special attention to its geography and the communities inhabiting it in their works. The Turkish communities, primarily the Nine Oghuz, Oghuz, Karluk, Kirghiz, Pecheneg, Kimak, Turgish, have also presented their homelands in order to reveal Turkestan. Mentioning the cities of Turkestan through the Turkish communities and their homelands and giving the location of many Turkish cities within Turkestan have facilitated the determination of the borders of the geography of Turkestan. Because the specification of the cities has revealed the borders from north to south, from south to east and the center. In addition, they have used the routes of rivers, primarily the Seyhun River, to determine the borders of the geography of Turkestan.

Atıf/Citation: Aksu, Güngör. "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkistan". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* Özel Sayı (Ekim 2025), 173-186. <https://doi.org/10.47702/sema.2025.54>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Türkistan, tarihin erken dönemlerinden itibaren günümüze kadar önemli bir coğrafya olmuştur. Siyasi, askeri, ticari ve sosyo-kültürel açılardan jeopolitik önemi günümüze kadar gelmiş

olan Türkistan, birçok medeniyete ev sahipliği yapması yanında doğu ile batı arasında bir köprü görevi görmüştür. Tarih boyunca birçok kavim bu coğrafyada farklı açılardan etkileşime girmiştir. Türk boyları, Türkistan coğrafyasında birçok devlet kurmuş ve aralarında devamlı bir hakimiyet mücadelesi olmuştur. Ayrıca kurulan Türk devletleri sadece kendi aralarında değil başta Çin İmparatorluğu daha sonra Emevî ve Abbasî devletleri ile bu coğrafyanın hakimiyeti için mücadele vermişlerdir. Emevî Devleti'nin Türkistan'daki fetihleri neticesinde İslam tarih ve coğrafya alimleri de dikkatlerini bu coğrafyaya çevirmişlerdir. İşte bu çalışma ile böyle bir öneme haiz olan Türkistan'ın İslam coğrafyacıları tarafından sınırlarının nasıl ele alındığı ortaya konulmaya gayret edilecektir. Konunun ehemmiyeti açısından başta Ya'kûbî'nin Kitâbu'l-Büldân, İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik, Zekerîyya Kazvî'nin Âsârü'l-Bilâd ve İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz eserleri olmak üzere muahhar eserlerden istifade edilerek Türkistan coğrafyası ile ilgili verdikleri malumat ışığında Türkistan sınırları tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca konuyla alakalı güncel ve akademik araştırmalara da müracaat edilmiştir.

1. Türkistan Kavramı

Türkistan kavramı, ilk olarak kadim İranlılar daha sonra İslam tarih ve coğrafyacıları tarafından Türk topluluklarının yaşadıkları yerleri tanımlamak üzere kullanılmıştır. Ayrıca günümüzde batılı ve yerli birçok araştırmacı tarafından da kullanılmıştır.¹ Türkistan, “Türk” kelimesi ile Farsça yer ve zaman isimleri türetmek için kullanılan -istân- ekinin birleşiminden oluşmuş ve mana olarak Türk yurdu (ili) şeklinde kabul görmüştür.² Bu terimin ilk olarak “Turkastanak” şeklinde Ermeni tarihçisi Horenli Musa tarafından kullanıldığı belirtilmektedir. Ona göre Türkistan, batıda İdil Nehri, doğuda Tanrı Dağları'nın doğu tarafları, güneyde Maverâünnehir ile Horasan arasındaki topraklardır.³ Batıda Bizans kaynaklarında ise VI. yüzyıldan itibaren bu coğrafyaya Orta Asya özelinde Türk kelimesine yunanca -hia- eki ilave edilerek “Turkhia” denilmiştir.⁴ Orta Çağ döneminde yaşamış Ermeni tarihçi olan Korykoslu Hayton'da bu coğrafyayı “doğusunda Talas⁵, batısında İran, kuzeyinde Harezm ve güneyinde Hindistan bozkırı” ile sınırlandırmaktadır.⁶

Türk dilinin ilk sözlüğü Dîvânü lugâti't-Türk'ün müellifi, Türk dilinin üzerine büyük bilgi sahibi olan Kâşgarlı Mahmûd, Türkistan'ı “Bilâdüt-Türk” olarak ifade etmekte ve “Bilâdü't-Türk'ün doğuda Çin hududundan batıda Kıpçak ve Peçenek yurduna kadar uzandığını ve genişliğinin beş bin fersah olduğunu” belirtmektedir.⁷

¹ Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, 556.

² Vasilij Vladimiroviç Barthold, “Türkistan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. XII/II, (İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1988), 140; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2003), 1343.

³ Zeki Velidî Togan, *Türk Türkistan*, (İstanbul: Toprak Yayınları, 1960), 14; Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 53, İstanbul 1988, 23-24.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 45.

⁵ Beşinci iklimin sonunda yer alan şehir, Türk sınır şehirlerinden biridir. İsficâb'a yakın olan şehir, Türkler ve Müslümanlar arasında sınır kabul edilmektedir. Ebû'l-Fida, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmail, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr: Joseph, Toussaint Reinaud -William Mac Guckin de Slane, (Paris: 1840), 497; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, (Beyrut: Dâr sâdir, 1977), 27.

⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 35.

⁷ Zeki Velidî Togan, *Türk Türkistan*, 22-23.

2. Akademik Çalışmalarda Türkistan

Ülkemizde Türkistan üzerine araştırmalar yapılarak bu coğrafyanın sınırlarını tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konu üzerinde araştırma ve eserleri ile ön plana çıkan Zeki Velidi Togan, Türkistan'ın Farsça bir terkip olup, Hazar Denizi ve İdil Nehri'nden Çin Seddi'ne, Altaylardan Hindikuş'a kadar uzanan coğrafyanın kabul edildiğini ve bu coğrafyaya "Uluğ Türkistan" ile "Türkili" denildiğini belirtmektedir.⁸ Türkistan üzerine çalışmaları ile bilinen İsa Yusuf Alptegin ise Türkistan'ı, Togan'da olduğu gibi Uluğ Türkistan olarak kabul edip, "Uluğ Türkistan; batıda Hazar Denizi'nden, doğuda Altaylar ve Altın Dağı'na⁹, güneyde Horasan, Karakurum Dağları'ndan, kuzeyde Ural Dağları ile Sibiry'a'ya uzanan geniş bir coğrafya olduğu bilgisini vermektedir.¹⁰ Ahmet Taşağıl ise "İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindikuş-Kunlun (Karanlık) Dağları'nın kuzey eteklerinden Çin'in Tun-Huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, batıda Ural Dağları ile Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanın" tamamının Türkistan olduğunu zikretmektedir.¹¹

Ali Ahmetbeyoğlu, doğu ve batı Türkistan üzerinden bir sınır belirtmiştir. Batı Türkistan; Semireçensk (Yedisu)¹², Sir Derya¹³, Semerkand¹⁴, Fergana¹⁵, Maver-i Bahr-i Hazar¹⁶ isimleriyle beş vilayetten meydana gelir. Batıdan Hazar Denizi, güneyden İran, Afganistan, Hindistan ve Çin ile komşudur. Buhara ve Hive Hanlıkları bu mıntıkanın ortasında bulunmaktadır. Türkistan'ın kuzeybatı kısmı çukur, tuzlu, kumlu ve susuz bir çöl halindedir. Güney ve doğu kısmında Hindikuş, Pamir ve Tiyeşan Dağları ve bunların karlı, yüksek tepeleri mevcuttur.¹⁷ Doğu Türkistan; Küçük Buhara ismiyle anılan Doğu Türkistan kuzeyden Moğolistan ve Tanrı Dağları, doğudan meşhur Gobi Çölü ve güneyden Tibet kıtasından Künlün Dağları ve parçalarıyla ayrılır. Batısında Pamir Dağları ve Karakurum silsilesi vardır¹⁸, şeklinde bir tasnif ortaya koymaktadır. Osman Turan ise Mâverâünnehir'e Türkistan demiş, Oğuz ve Karluk topluluklarının Türk diyarından Mâverâünnehir (Türkistan)'e geldiklerini, Türk İli ve Türkistan'da, Türk Hakanlığının hüküm sürdüğünü ifade etmektedir.¹⁹

Batı'da Türkistan üzerine yapılan çalışmalarda da bu coğrafyanın sınırları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamız açısından burada bazı çalışmaları zikretmekle yetineceğiz. W. Nölle Türkistan'ı, güneyde Afganistan'ın Pamir Dağları, doğuda Gobi Çölü, kuzeyde Sibiry'a'nın Yenisey

⁸ Zeki Velidi Togan, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 1-2.

⁹ Türkler için önemli olan bu dağın olduğu bölge büyük kağanın yurduudur. Bu dağ güneşin doğduğu yöndedir. Yerliler meyvesinin bolluğu, büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine müsait olmasından dolayı buraya Altın dağ demektedir. Altın dağın Türklerde Kağan'a bırakılması töre gereğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Şengül, "Göktürklerin ve Sakaların Başkenti: Altın Dağ", *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, 12/40, 2024, 285.

¹⁰ İsa Yusuf Alptegin, *Doğu Türkistan Davası*, (Ankara: Otağ Yayınları, 1975), 19.

¹¹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", 556.

¹² Güney ve Doğu Çin İmparatorluğu ile komşudur. Güneyi Tanrı Dağları'nı ihtiva eder. Burada Tersk, Kangay, Altay Dağları, Zaili ve Aleksandorovski silsileleri vardır. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi, İstatistiki Malumat", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul 2009, 11/22, 10.

¹³ Türkistan'ın batı ve kuzeybatısını kapsar. Aral Gölü'nün çukur ve kumluk olan sahilini de içine alır. Ali Ahmetbeyoğlu, 11.

¹⁴ Türkistan'ın güneydoğusunda bulunan bu vilayet Buhara ile hemhuduttur. Ali Ahmetbeyoğlu, 12.

¹⁵ Türkistan'ın güneyinin en ucunda bulunan bu vilayet Çin, Afganistan ve Buhara ile sınırdır. Ali Ahmetbeyoğlu, 13.

¹⁶ Hazar Denizi, Aral Gölü, İran, Afganistan, Hive ve Buhara ile sınır bulunmaktadır. Ali Ahmetbeyoğlu, 15.

¹⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, 8.

¹⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, 19.

¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları,)1, 4-7, 10, 42.

İrmağı ve batıda Volga'nın sınırladığı bölge olarak belirterek bu engin bölgeye Türkistan, Türklerin ülkesi demektir.²⁰ H. Skrine- Ross ve E. Denison bu coğrafyayı “batıda Hazar Denizi, kuzeyde ve doğuda Sir Derya ve Hindukuş Dağları” ile sınırlamaktadırlar.²¹ Macar Türkolog Lajos Ligeti, bu coğrafyaya İç Asya²² diyerek sınırlarını “yukarıda Ural Dağları’ndan başlar. Akmolinsk yaylasından geçer, Merkezî-Alтайların dışından dolanarak biraz kuzeye kıvrılır sonra güney Sibirya’nın kenar dağ zincirine varınca oradan doğuya doğru Büyük Kingan²³ Dağı’na kadar devam eder. Buradan tabii bir coğrafi sınır olmadığından itibari bir geometrik hat ile Bramaputra’ya varır. Bu hat güney-doğu yönünden Himalaya zincirini takip ederek Pamir’e, kuzey batı yönünden de Hazar Denizi’nin doğu sahilini uzanır” şeklinde vermektedir.²⁴

Rus Türkolog Barthold, Türkistan’ı, “Türkistan, Farsça bir terkip olup Türk İli manasına gelmektedir. Türk İli Amuderya’nın şimalinden başlamakta²⁵, Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının batı-orta bölümünde, büyük bir alanı kaplayan, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen ülkedir. Bu ülke, batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi, doğuda Altaylar ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar’ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk (Sibirya) vilayetleri arasında kalan coğrafyanın adıdır” tespiti ile sınırlarını belirtmektedir.²⁶ Nicholas Sims-Williams, “Türkistan, kuzeydeki bozkırları, özellikle Sir Derya Nehri’nden Moğolistan’a kadar uzanan bölgeyi ifade etmektedir” demektir.²⁷ Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, ise Türkistan’ı Ermeni tarihçi Sebeos’tan alıntılarına göre Dihistan ve çevresinin Türkistan’da olduğu, Ceyhun Nehri’nin Türkistan’da doğduğu ve nehrin güney batısındaki yerlerin Türkistan’a dahil olduğu” şeklinde belirtmektedirler.²⁸ Peter Golden, Türkistan’ın Orta Asya içinde yer alan bir coğrafya olduğunu zikrederek “Orta Asya’nın batısı, tarihi açıdan “Batı Türkistan” diye tesmiye edilen Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi eski Sovyetler Birliği’nin yeni bağımsız devletlerinden müteşekkildir. Orta Asya’nın doğusu ise aynı zamanda yerli Uygur ve başka Türk-Müslüman nüfuslara sahip Çin’deki Doğu Türkistan’ı içermektedir. Kaşgar ve Balâsagûn Doğu Türkistan şehirleri içinde yer almaktadır” ifadeleri ile Türkistan’ı Orta Asya içinde konumlandırmaktadır.²⁹

3. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkistan

İslam coğrafyacıları eserlerinde Türkler ve Araplar arasındaki askeri, siyasi, dini ve ekonomik sebeplerden ötürü Türklerin yaşadıkları bölgelere geniş bir şekilde yer vermişlerdir. Özellikle Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak üzere Türkistan coğrafyasını ele almışlardır. Bu bölgeleri

²⁰ Wilfried Nölle, “*Türkistan Tarihinin Yazımında Karşılaşılan Sorunlar*”, çev. Gültekin Oransay, Belleten, (Ankara: 1980), 44/174, 348.

²¹ Skrine, F. H. -Ross, E. Denison, *The Heart of Asia (A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times)*, (London: 1899), 3.

²² Bu tabir hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Denis Sinor, “İç Asya Kavramı”, çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 11-61.

²³ Bu dağın Kadirgan Dağları ile aynı dağ olduğuna dair bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011), 9, 17, 33, 41.

²⁴ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998), 15.

²⁵ Barthold, “Türkistan”, XII-II, 142.

²⁶ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856’dan Günümüze)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1997), 22-23.

²⁷ Nicholas Sims-Williams, “Sogdian Documents from Khotan”, *Journal of the American Oriental Society*, 2015, 135/2, 268.

²⁸ N. Richard Frye-Aydın Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark’ta Türkler”, (Ankara: 1946), *Belleten*, 10/37, 119-120.

²⁹ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 20-22, 77, 234.

bazı coğrafyacılar, Turan adı altında değerlendirmişlerdir.³⁰ İlk İslam coğrafya ve tarihçilerinden olan Ya'kûbî (ö. 292/905)'nin *Kitâbu'l-Büldân* adlı eserinde Türkistan coğrafyası, Seyhun Nehri'nin doğu tarafları için kullanılmakta olup bu coğrafyada Müslüman olmayan Türklerin yaşadığı belirtilmektedir. Eserde “Mâverâünnehir bölgesinin ötesi müşrik Türklerin ülkesidir. Horasan ve Sicistân etrafı Türkistan'dır” ifadeleri yer almaktadır.³¹ Yakûbî ifadesi ile Türkistan'ın henüz Müslüman olmayan Türklerin yaşadığı yer olduğunu belirtmekte, fakat bu coğrafya için bir sınır çizmemektedir. Ona göre Seyhun Nehri'nin ötesi geniş bir havzadır ve bu coğrafya Türk Hakanlığı hakimiyetindeki yerleri içermektedir.

İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi İdrisî (ö. 560/1165)'de Türk yurdundan ve orada yaşayan Türk topluluklarından bahsetmektedir. “Türk Ülkelerinin tamamı nehrin ötesinde, Fergana, Şâş ve Turan'ın uzağında bulunmaktadır. Türkler birçok boya ayrılmıştır. Dokuz Oğuzlar, Oğuzlar, Kırgızlar, Kimaklar, Karluklar, Çağrılar, Peçenekler, Türkesler, Ezgişler, Kıpçaklar ve Halaçlar bunlardan bazılarıdır.³² Eserde yine Türkistan şehirleri olarak Vahan ve Şekîne³³, Özkent³⁴, Kâsân³⁵, Hanbalık³⁶, Barshan el-Ulya ve Nevâkent³⁷, Kırgızkent, Vahş, Sârbân, Ahsikent, Sütkend, Hocend, Bunket verilmektedir. İdrisî'de verdiği bilgiler ile Seyhun Nehri'nin doğusunun Türk yurdu olduğunu görebiliriz. Zira zikredilen şehirlerden Fergana, Şâş ve Turan, Seyhun hattınca Türkler ile olan sınır şehirlerindendir.

el-A'lâku'n-Nefîse adlı eseriyle tanınan coğrafyacı ve astronom İbn Rüste (ö. 300/913), “Türkistân” ifadesine yer vermemekle beraber “Türk ülkeleri” tabirini kullanmaktadır. Eserde Türk ülkesinin yedinci iklimde olduğu, bu iklimin meskûn yerlerinin, doğuda Dokuz Oğuz ve Türk toprakları olduğu zikredilmiştir.³⁸ İbn Rüste, İslam coğrafyacıları içinde eserinde iklim teorisini kullanan ender alimlerden. Türklerin ülkesini yedinci iklim içerisinde veren İbn Rüste'ye göre yedinci iklim “Doğuda ve kuzeyde Ye'cûc beldesinden başlar. Buradan sonra Türk yurduna uğrar ve daha sonra kuzeye doğru Taberistan Denizi'ne doğru uzanır”³⁹ diyerek yedinci iklimin geniş bir coğrafyayı içine aldığını ifade etmektedir.

Tıp, felsefe ve coğrafya alimlerinden olan Ebû Zeyd Belhî (ö. 322/934)'de kendisine atfedilen *Kitâbü'l-bed' ve't-Târih*⁴⁰ eserinde Türkistan ifadesine yer vermemesine rağmen, Türklerin yurtları üzerinden Türkistan sınırı ortaya koymaktadır. Eserde “Türlere gelince, sayıları çok, yurtları geniş, kabileleri sayılamayacak kadar çok ve dağınıktır. Bir kısmı göçebe, bir kısmı şehirlidir. Yaşadıkları coğrafyanın güneyinde Tibet ve Çin'in bir kısmı, doğu taraflarında Çin ve Ye'cûc- Me'cûc⁴¹, batı

³⁰ Turan coğrafyası ve bölgeleri için bkz. Ebû'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 483-486; Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 439-441.

³¹ Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Muhammed Emin Zannâvî, (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2022), 122-126.

³² İdrisî eş-Şerîf, Ebû Abdillâh Muhammed, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî'htirâkı'l-Âfâk*, I, (Kahire: Mektebetü's-sikâfetü'd-diniyye, 2002), 517-518.

³³ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, I, 508.

³⁴ Burası Türk hududunda bulunur. İnsanı onurlu ve cesurdur. İdrisî, I, 508.

³⁵ Güzel, bereketli ve surlarla çevrili bir şehirdir. İdrisî, I, 508.

³⁶ Burası Dokuz Oğuz yurdunun başkentidir. Büyük bir şehirdir ve etrafı surlarla çevrilidir. İdrisî, I, 511.

³⁷ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, I, 510.

³⁸ İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed, *el-A'lâku'n-Nefîse*, ed. M. J. De Goeje, (Brill, 1892), 98.

³⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, 99.

⁴⁰ Bu eser, Belhî'ye atfedilmesine rağmen daha sonra yapılan çalışmalar neticesinde bu eserin Belhî'nin değil talebesi Mutahhar b. Tâhir el Makdisî'ye ait olduğu ortaya konulmuştur. Bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 190; M. Cl. Huart, “Belhî”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1979), 487.

⁴¹ İslam Coğrafyacıları açısından Ye'cûc ve Me'cûc bahsi için bkz. Murat Ağar, “İslam Coğrafyacılarına Göre

tarafında Ceyhun'un doğduğu yerden döküldüğü yere kadar Mâverâünnehir, kuzey tarafında Dokuz Oğuzlardan bir grup ve vahşi ormanlar bulunmaktadır,⁴² bilgileri ile Türkistan coğrafyasının sınırlarının nerelere kadar uzandığı ortaya konulmaktadır.

İslam coğrafyacıları arasında önemli bir yere sahip olan Mes'ûdî (ö. 345/956)'de eserinde "Türk İli" ifadesine yer vermekte fakat "Türkistan" ifadesini zikretmemektedir. Eserinde Türk İli hakkında parça parça bilgiler veren Mes'ûdî, ilk olarak "Seyhun kıyısında Türklerin Yenikent şehri vardır ve buranın çoğunluğu Müslüman Türklerdir. Bu yerde bazıları göçebe, bazıları yerleşik hayata alışmış Oğuz toplulukları vardır"⁴³ bilgisini vermektedir. Yine eserde Dokuz Oğuz yurdunun Horasan ve Çin arasında olduğu, Karluk yurdunun ise Şâş ve Fergana'nın üst taraflarında olduğu zikredilerek, Seyhun'un ötesinde Yenikent ve Karluk yurdu üzerinden Türkistan'a işaret edilmiştir.⁴⁴ Zira Karluklar münhasıran Barsgan Gölü'nün kuzeyinde Seyhun'un doğusunda yayılmış bir Türk topluluğudur. Yenikent ise, Cend şehrinin üst tarafında kalmakta ve Türkistan coğrafyasının kuzeydoğusunda Türklerin sınır şehirlerinden biridir.⁴⁵ Aynı zamanda burası Oğuz Yabgularının kışlık başkentidir.⁴⁶ Dolayısıyla Mes'ûdî'nin malumatından, Seyhun ötesinin Türk yurdu (Türkistan) olduğu, Yenikent, Şâş ve Fergana şehirlerinin Seyhun boyunca Mâverâünnehir ile Türkistan arasındaki sınır merkezleri⁴⁷ olması bunu göstermektedir.

Klasik dönem İslam coğrafyacılarından kabul edilen Istahrî (ö. 340/951-52), Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar, Kimaklar, Oğuzlar ve Karluklar'ın Türk olduğunu ifade ettikten sonra Türkistan'ı Oğuz Ülkesi, Hazar, Kimak, Karluk, Bulgar ile İslam Ülkelerinden Cürcan-Fârâb-İsficâb arasında Horasan'ın ise kuzeyinde kalan yerler olarak vermektedir.⁴⁸ Eserde ayrıca Türkistan'ın içlerine Mâverâünnehir'deki İlâk ve Şâş hududundan geçildiği de belirtilmektedir.⁴⁹ Istahrî de Mes'ûdî'ye yakın bir yaklaşımla Türkistan coğrafyasına temas etmiştir. Zikredilen Türk toplulukları uzun müddet Seyhun'un doğu, kuzey ve güney taraflarında yurt tutmuştur. Ayrıca Fârâb-İsficâb hattı Seyhun'un doğu ve kuzeyine doğru sınırdaki yer alan Türk şehirleridir. Bir diğer açıdan İlâk ve Şâş şehirleri de Seyhun boyunca Mâverâünnehir ile Türkistan coğrafyasının sınır hattında bulunmaktadır. Ayrıca Istahrî eserinde Mâverâünnehir'i tarif ederken "Mâverâünnehir daru'l-harbe sınırdır. Hârizm'den İsficâb hattı boyunca Oğuzlar, İsficâb'dan Fergana'nın sonunda kadar Karluklar ile çevrilidir"⁵⁰ bilgisi ile Türkistan coğrafyası için daru'l harb ifadesi ile burada yaşayan Türk topluluklarının İslam'ı henüz kabul etmediklerine de işaret etmiştir.

Orta Çağ İslam coğrafyacıları arasında önemli bir yeri olan Zekerîyya Kazvînî (ö. 682/1283), "Türklerin yaşadıkları yerlerin tamamına Türkistan denir. Türkistan'ın sınırları doğuda birinci

Ye'cûc Me'cûc Bahsi", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, Bartın 2020, VII/II, 2-32.

⁴² Belhî, Ebû Zeyd Ahmed, *Kitabü'l-bed ve't-Târih*, nşr. M. Cl. Huart, (Paris, 1907), 64.

⁴³ Me'sûdî, Ebû'l-Hasen Ali, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, nşr. Barbier de Meyrand, (Paris, 1874), I, 212.

⁴⁴ Me'sûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, I, 286-288.

⁴⁵ Yuri Bregel, *An Historical Atlas Of Central Asia*, (Leiden 2003), 26-28.

⁴⁶ Me'sûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, I, 286; Ebûlgâzi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (Türklerin Soy Kütüğü), haz. Necati Demir, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 47-48; Faruk Sümer, *Oğuzlar, Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972), 34; Abdülkerim Özaydın "Cend", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 359.

⁴⁷ Yuri Bregel, 23-24.

⁴⁸ Istahrî, Ebû İshak İbrahim, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, edt. M. J. De Goeje, (Leiden 1927), 9, 273.

⁴⁹ Istahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 281.

⁵⁰ Istahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 287-292.

iklimden yedinci iklime kadar uzanır. Türkistan halkı çadır ehlidir” bilgilerini vermektedir.⁵¹ Eserde Türkistan’a Şâş ve Taraz hududundan geçildiği de belirtilmiştir.⁵² Kazvîni, Türkistan’ın sınırlarını birinci iklimden yedinci iklime kadar yayarak geniş bir coğrafya ifade etmesine rağmen iklimler ile ilgili bilgi vermediğinden Türklerin genel yayılış alanlarını kastetmiş olmalıdır. “Türkler iklimlerin doğu taraflarında güneyden kuzeye doğru yurt tutarlar”⁵³ ifadesi daha ziyade yedinci iklimde yer alan Türkistan coğrafyasında Türklerin yayılış düzenine isabet etmektedir.⁵⁴

Günümüze ulaşan tek eseri *Kitabü'l-Buldan* ile bilinen İbnü'l-Fakîh (ö. 289-90/902-03 sonrası), eserinde “Türkistan” ifadesine yer vermemekle beraber “yedinci iklim Türklerin ülkesidir” demektedir.⁵⁵ Eserde ayrıca “Türk ülkesi başka ülkelere karışmamıştır. Onun sağ tarafında Dokuz Oğuz payitahtı⁵⁶, sol tarafında Kimâk ülkesi, önünde Çin bulunmaktadır, Şâş⁵⁷ ve Tıraz⁵⁸ Türk şehirlerindendir” bilgileri verilmektedir.⁵⁹

Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısı İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13)’de Türkistan ifadesine yer vermemekle birlikte eserinde “Türklerin ülkeleri” ifadesini kullanılmakta ve Türk boylarının isimlerini zikretmektedir. Eserde “Bu boylar içerisinde de Dokuz Oğuzlar en büyük bölgeye sahiptir. Onların ülkesi, Türklerin ülkelerinin en genişidir. Çin ve Tibet’e, Karluklara, Kimaklara, Oğuzlara, Cifre, Peçeneklere, Türgişlere, Ezgîşlere, Kıpçaklara ve Kırgızlara komşudurlar. Halaçlar nehrin beri tarafındadırlar” şeklinde bilgiler mevcuttur. İbn Hurdâzbih Halaçlar için kullandığı ifade ile nehir bağlamında Ceyhun Nehri’ni kastetmiş ve Türk kabilelerinin Ceyhun’un ötesinde yaşadıklarına işaret etmiş olmalıdır.⁶⁰ Zira İstahrî’de Halaçların yaşadıkları yer noktasında bunu desteklemektedir.⁶¹

Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı kabul edilen ve yazarı meçhul olan *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde Türk ülkesi ve Türk kabileleri teferruatlı bir şekilde işlenmesine rağmen Türkistan ifadesi nadir zikredilmiştir. Eserde Türk ülkelerinin en büyüğünün Dokuz Oğuz ülkesi olduğu belirtilirken Türkistan krallarının Dokuz Oğuzlardan seçildiği bilgisi de verilmektedir.⁶² Eserde bu ifadeden hareketle ve Ceyhun’un kuzey ve doğusunda bulunan “Yağma Ülkesi -ki Kâşgar burada zikredilir-⁶³, Kırgız ülkesi⁶⁴, Karluk ülkesi⁶⁵, Çiğil ülkesi⁶⁶, Oğuz ülkesi⁶⁷ gibi Türkistan coğrafyasına içindeki

⁵¹ Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, (Beyrut: Dâr sâdir, 1960), 514-515.

⁵² Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 514.

⁵³ Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 514.

⁵⁴ İklimler için bkz.; İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitâbü'l- Bülân*, ed. M. J. De Goeje, (Leiden: 1885) 5-6; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 96-99. Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, Muhammed, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifetü ekâlîm*, ed. M. J. De Goeje, (Leiden: 1906), 68-69.

⁵⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l- Bülân*, thk. Yusuf el-Hâdî, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1996), 6.

⁵⁶ Eserde buranın ismi olarak “Nüşcan” olarak verilmiştir. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l- Bülân*, 635.

⁵⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l- Bülân*, s. 621.

⁵⁸ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l- Bülân*, s. 628.

⁵⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l- Bülân*, s. 637.

⁶⁰ İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De Goeje, (Leiden: 1889), 31, 32.

⁶¹ Bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 245.

⁶² *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menûçehri Sütûde, (Tahran: Kitabhâne-i Tahurî, 1983), 76.

⁶³ Buranın doğusunda Dokuz Oğuz ülkesi, güneyinde Hûland Nehri, batısında Karluk hudutları bulunur. *Hudûdü'l-Âlem*, 78-79.

⁶⁴ Kırgız Ülkesinin doğusunda Çin ülkesi, güneyinde Dokuz Oğuz ülkesi, batısında Kimak ülkesi bulunmaktadır. *Hudûdü'l-Âlem*, 79-80.

⁶⁵ Karluk ülkesinin doğusunda Tibet’in bir kısmı, Dokuz Oğuz ve Yağma hudutları, güneyinde Yağma ülkesinin bir kısmı ve Mâverâünnahr ülkesi, batısında Oğuz ülkesi hudutları, kuzeyinde Tuhsî, Çiğil ve Dokuz Oğuz hudutları bulunmaktadır. *Hudûdü'l-Âlem*, 81.

topluluklar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.⁶⁸ Bu eserde de Türkistan sınırları tam olarak zikredilmemesine rağmen isimleri zikredilen Türk toplulukları üzerinden tespit yapmamız mümkün görülmektedir. Esere göre batı yönünde Oğuz topluluklarının hudutlarını esas aldığımızda İdil Nehri'nden Hazar Denizi hattı, doğu yönünde Kırgızların sınırlarını esas aldığımızda Çin, güney yönünde Karlukların sınırlarını esas aldığımızda Tibet'in bir kısmı arasında kalan coğrafya Türkistan'dır.⁶⁹

Mu'cemü'l-Büldân adlı eseri ile bilinen seyyâh ve coğrafyacı Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Türkistan coğrafyası hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir. Eserde "Türk ülkelerinin tamamına Türkistan denilmektedir. Buranın en geniş bölgesi Dokuz Oğuz ülkesidir. Bu ülke Çin, Tibet, Karluk, Kimak, Oğuz, Cifr, Peçenek, Bezgiş, Ezgiş, Kıpçak ülkeleri ile çevrilidir. Türkistan coğrafyası Müslüman toprakları yönünden ise Fârâb şehriden başlamaktadır.⁷⁰ Bâzkend⁷¹, Hoten⁷², Kâşgar⁷³, Cend⁷⁴, Kâsân⁷⁵, Şehrikent⁷⁶ ve Balasagûn⁷⁷ Türkistan'da bulunan büyük şehirlerdir" bilgisi de verilmiştir.⁷⁸ Yâkût el-Hamevî'de verdiği bilgiler üzerinden genel bir Türkistan sınırı belirlememektedir. Fakat verdiği Türk şehirleri üzerinden hangi coğrafyanın Türkistan'a işaret ettiği ortaya çıkmaktadır. Fârâb şehriden başlanması ile yukarıda da temas ettiğimiz üzere Seyhun'un doğu ve kuzeyinin Türkistan olduğunu belirtilmektedir. Fârâb, Maveraünnehr yönünden Türkistan'ın kuzey ve doğusuna açılan kapısıdır.⁷⁹ Ayrıca kuzeyde Cend'den güneye doğru Fârâb, Bâzkend, Kaşgar ve Hoten, Mâverâünnehr ile Türkistan sınırını bir hilal gibi belirlemektedir.⁸⁰

Sûretü'l-Arz adlı eseri ile İslam coğrafyacıları arasında yerini alan İbn Havkal (ö. 367/977'den sonra)'da eserinde doğrudan Türkistan ismini zikretmemesine rağmen Bilâd-ı Türk ifadesi ile Türk ülkelerini ayrı olarak vermiş, Mâverâünnehr bölgesi üstünden bu coğrafyayı ifade etmiştir. "Türk ülkelerinde devletleriyle ön plana çıkmış Melikler vardır. Türklerden Oğuz Boylarının yurdu, Hazarlar, Kimaklar, Karluklar, Bulgarlar ve İslam ülkelerinden Cürcân-Fârâb-İsficâb hattına komşudur.⁸¹ Kırgızların yurdu, Dokuz Oğuzlar, Kimaklar, Karluklar ve Oğuzlar arasındadır. Dokuz Oğuzlar büyük bir topluluktur. Yurtlarının hududu Tibet'ten Karluk yurduna, Kırgız yurdundan Çin'e kadar uzanmaktadır.⁸² "Mâverâünnehr'in tamamı daru'l-harbe yakındır. Hârizm'den İsficâb'a kadar olan yerlere Oğuz ülkesi sınırdır. İsficâb'dan Fergana'nın yukarılarına doğru Karluk yurdu sınırdır.

⁶⁶ Çiğil ülkesinin doğusunda Karluk- Kırgız ülkesi yer alır, Çiğil ülkesi, Karluk ülkesine bağlıdır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83.

⁶⁷ Oğuz ülkesinin doğusunda Oğuz çölü ve Mâverâünnehr şehirleri, güneyinde Hazar Denizi, batısında ve kuzeyinde İdil Nehri yer almaktadır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 86.

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 80-87.

⁶⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, 78-87.

⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 23.

⁷¹ Hoten ve Kâşgar arasındaki Türk şehirlerinden biridir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 321.

⁷² Kâşgar ve Yûzkend'in ötesinde Türkistan şehirlerindendir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 347.

⁷³ Türkistan'ın ortasında bulunan şehre, Semerkant üzerinden ulaşılır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 168.

⁷⁴ Türkistan coğrafyasının en büyük şehirlerindendir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 430.

⁷⁵ Türkistan coğrafyasının en büyük şehirlerindendir. Seyhun'un arka kısmında yer alır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 430.

⁷⁶ Cend yakınlarında Türkistan şehirlerinden biridir. İki şehrin arasında Harezmi şehri vardır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 378.

⁷⁷ Seyhun'a Kaşgar'dan daha yakın olan şehir, Türkistan'ın merkezinde yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 476.

⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 23-24.

⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 225.

⁸⁰ Harita için bkz. Yurı Bregel, 23-24.

⁸¹ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed, *Sûretü'l-Arz*, (Beyrut: Dâru'l Mektebetü'l-Hayât, 1996), 23.

⁸² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 23-24.

Huttel'in alt kısmından Hint diyarına, üst tarafından Fergana'ya kadar Türklerin hududuna sınırdır. Mâverâünnehir halkı Türklere karşı bir set oluşturmuş ve onların İslam diyarını işgal etmesine engel olmuştur.”⁸³ İbn Havkal'da eserinde yukarıda temas etmeye çalıştığımız üzere İstahrî ile hemen hemen aynı bilgileri vermektedir. Zikredilen bilgiler ekseninde Türk topluluklarına temas edilmesine rağmen Mâverâünnehir üzerinden verilen bilgiler ışığında Seyhun'un ötesi Türkistan olarak kabul edilmiş görülmektedir. Türk toplulukları bağlamında Seyhun'un doğu, kuzey ve güney yönlerine yayılarak yerleştikleri, doğuda Çin'den batıda Maveraünnehir'e, güneyde kısmen Afganistan ve Tibet'e kadar Türkistan sınırlarını oluşturdukları ortaya çıkmaktadır. Fârâb ve İsficab hattı Mâverâünnehir bölgesi ile Türkistan hududunun geçiş noktaları olduğu ve Türklerin sınır şehirleri olarak kabul edildiğini yukarıda belirtmiştik.

Şeyhu'r-Rabve ismiyle meşhur İslam coğrafyacısı Dimaşkî (ö. 727/1327), *Nuhbetü'd-dehr* adlı eserinde “Seyhun'un Türkistan ve Mâverâünnehir'i birbirinden ayırmakta olduğu, Şâş ve Fârâb şehirlerinin Türk hududunda bulunduğu, Fergana ile Özkent'in Türkistan içinde yer aldığı belirtilmektedir.”⁸⁴ Dimaşkî'de diğer coğrafyacıların yolundan giderek Türkistan'ın batı sınırını Mâverâünnehir'e kadar getirmekte, Şâş ve Fârâb'ın Türk hudut şehirleri olduğunu yinelemektedir. Türkistan içinde zikredilen ve Özkent'in, Türkistan'ın önemli bir parçası olduğunu, Türk Hakanlığı döneminde siyasi, askeri, kültürel olayların merkezinde yer aldığını da belirtmek faydalı olacaktır.⁸⁵

Eyyûbî hânedanına mensup melik ve coğrafyacı olan Melik'ül-Müeyyed Ebü'l-Fida (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-Büldân* adlı eserinde Türk yurdunu ifade ederken “Bilâd-ü Türkistan ve “Turan” terimini kullanmıştır. Eserde “Mâverâünnehir'in tamamına Turan denir. Orası Hayâtule ülkesidir”⁸⁶ denilmiştir. Mâverâünnehir ile ilgili verilen bilgilerde ise Ceyhun ve Seyhun arası bölgenin Mâverâünnehir olduğu Seyhun'un doğu ve güney taraflarının “Türklerin yurdu” olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Zira bölgenin şehirleri zikredilirken tasnife gidilmiş ve bazı şehirler Türkistan şehirleri olarak zikredilmiştir. Bu şehirleri şöyle sıralayabiliriz: “Yanğikent⁸⁸, Cend⁸⁹, Fârâb⁹⁰, İsficâb⁹¹, Tırâz⁹², Balâsagûn⁹³, Kaşgar⁹⁴, Hoten⁹⁵. Ebü'l-Fida Türkistan coğrafyasının önemli şehirlerini zikrederek kuzeyden güneye Mâverâünnehir-Türkistan sınırını belirtmekle birlikte Hoten ve Kaşgar hattı ile de Türkistan-Çin sınırını ortaya koymaktadır.

⁸³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 387.

⁸⁴ Dimaşkî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn, *Nuhbetü'd-Dehr ve Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, nşr. August Ferdinand Mehren, (St. Petersburg, 1866), 94.

⁸⁵ Ömer Soner Hunkan, *İpek Yolunun Muhafızları (Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu)*, (İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat, 2019), 30, 33, 58, 88-89; Osman Aydın, “Özkent Şehri, Türkler'in İslâmlaşması ve İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü”, *İSTEM*, 25, Konya 2013, s. 125-130.

⁸⁶ Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 483.

⁸⁷ Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 483-494.

⁸⁸ Şâş nehri yakınlarında olan bu şehir, Fârâb'a 20 merhale, Buhâra'ya 25 fersah uzaklıktadır. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 489.

⁸⁹ Seyhun Nehri yönünde Türk hududunda bulunan şehir Yenğikent yakınlarındadır. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 489.

⁹⁰ Şâş'ın üst bölgesinde Balâsagun'a çok yakın bir şehirdir. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 493.

⁹¹ Doğu beldelerinin en büyüklerindendir. Türklerin Mâverâünnehir sınırındadır. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 495.

⁹² İsficâb'a komşu olan şehir, Türk sınır hattında bulunmaktadır. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 497.

⁹³ Seyhun ötesinde Türk hududunda bir şehirdir. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 501.

⁹⁴ Doğunun büyük şehirlerindendir. Türkistan'ın payandasıdır. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 505.

⁹⁵ Türk beldelerinin en önemli şehirlerindendir ve Özkent'in ötesinde kalmaktadır. Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, 505.

Mefâtîhu'l-'Ulûm adlı ansiklopedik eseriyle tanınan İslâm âlimi Hârizmî (ö. 387/997)'de eserinde İranlıların Ceyhun Nehri'ni "Merz-i⁹⁶ Turan olarak adlandırdıklarını ve Ceyhun ötesinin Türklerin yurdu olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷ Ayrıca eserde "Fergana emirine İhşîd, Üsrüşene emirine Afşîn, Türklerin hükümdarına Hakan denir. Onun bir alt tabakası Han'dır. Hakan, Hanlar Han'ıdır" denilerek kısmen coğrafik bilgilerde verilmiştir.⁹⁸ Burada umumi bir ifade kullanan Hârizmî'nin verdiği bilgilerden bir çıkarım yapmamız mümkündür. Zira yukarıda zikrettiğimiz üzere Mâveraünnehir ve Türkistan, Turan'ın bölgeleri kabul edilmektedir. Fergana ve Üsrüşene Mâveraünnehir içinde yer alan bölgelerdir. Türklerin hükümdarına Hakan denir ifadesi ile dönemin Türk Hakanlığına işaret edilerek Seyhun'un ötesine vurgu yapılmaktadır. Zira bu dönemde Türk Hakanlığı Mâveraünnehir bölgesinde hakimiyet tesis edememiştir.⁹⁹

Memlükler dönemi devlet adamı, tarih ve coğrafya âlimi İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349)'de *Mesâlik* adlı eserinde Türkistân üzerine kısmî bilgiler vermektedir. Eserde Türk yurdu için ilk olarak "Turan" kavramı kullanılır ve Turan iki fırka olarak değerlendirilir. Birinci fırka Mâveraünnehir, ikinci Fırka Hârizm ve Kıpçak'tır.¹⁰⁰ Türkistan emirlikleri Mâveraünnehir bölgesinin öncesinde ve sonrasında vardılar. Zira onlar için Mâveraünnehir devletlerin itibarı ve gücüdür. Burası emirliklerin evidir. Burada Hanlar (Türk Hakanlığı), Âl-i Sâ mân, Sebüktegin oğulları ve Gurlular hüküm sürdüler.¹⁰¹ İslam buralara gelmezden evvel buralar Türk yurdu idi. Onlar kimseye zarar vermez, kimsede onlara zarar veremezdi. Onlara kimse ok atamazdı. İslam onlara hâkim olunca ümmete emir oldular.¹⁰² Türkistan bölgesinin şehirlerine gelince onların büyüklüğü "Şehrükend,¹⁰³ Cend, Otrar, Kaşgar, Bedeşân, Hoten, Balasagûn'dur.¹⁰⁴ Ömerî de yukarıda temas ettiğimiz üzere verdiği şehirlerden Türkistan- Mâveraünnehir sınırını kuzeyden güneye doğru vermiş Hoten ve Kaşgar ile güneyde Türkistan-Çin sınırını belirtmiştir. Şehirler üzerinde Balasagûn ise Türkistan'ın merkezinde yer almaktadır.¹⁰⁵ Makdisî ve Yâkût el-Hamevî de burasını Türklerin başşehri olarak vermektedirler.¹⁰⁶

Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler veren, Türk-İslâm ve dünya tarihinin en tanınmış ilim adamlarından biri Ebû Reyhân Bîrûnî (ö. 453/1061), eserlerinde Türklerin ülkeleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Türkistan şehirlerini zikrettiği *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî* eseri bu açıdan değerlidir. Eserde zikredilen Türkistan şehirleri şunlardır;

- Huttel: vadi ve ormanlar içinde ıssız bir bölgedir.¹⁰⁷

⁹⁶ Eski Farsça'da "merz" sınır-hudut manasında kullanılmaktadır. Bkz. J.H. Kramers, "Merzübân" *Meb İslam Ansiklopedisi*, VII, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 787; Abdulhalik Bakır ve Ahmet Altıngök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (İzmir 2011), XXVI/II, 371.

⁹⁷ Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, nşr. İbrahim Ebyârî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1989), 70.

⁹⁸ Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, 73.

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı*, (İstanbul: IQ Kültü Sanat Yayınları, 2011), 110-137.

¹⁰⁰ Ömerî, İbn Fazlullâh Şihâbüddîn, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Kâmil Süleyman, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), III, 117.

¹⁰¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 117.

¹⁰² Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 118.

¹⁰³ Cend yakınlarında Türkistân şehirlerinden biridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 378.

¹⁰⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, 120.

¹⁰⁵ Harita için bkz. Yurî Bregel, 23.

¹⁰⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 476.

¹⁰⁷ Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*, nşr. Abdülkerim el-Cündî, (Beyrut: Dâru'l-

- Şâş: Benkes buranın merkezidir ve Türkçe’de buranın adı Taşken’ttir. Benâket ve İlâk’ın merkezi Tunket buradadır.¹⁰⁸
- Fergana: buranın merkezi Ahsîket’tir. Kubâ, Hûkes buradadır.¹⁰⁹
- Koçu, Buğra Han’ın karargâhı burasıdır. Nûkes, Sûlemen, Kurûbâ buradadır.¹¹⁰ Ayrıca Fârâb, Taraz, Ūş, Özkent, Balasagûn, Kaçgârbaşı, Isık Göl yakınındaki Barshan, Atbaşı, Ordukend (Kaşgar), Yarkend, Ūc, Hoten’in merkezi Ahme, Parmân, Kuçâ Türkistan şehirleridir.¹¹¹ Yukarıdaki bilgiler ele alındığında Türkistan coğrafyası hakkında en kapsamlı bilgiyi Bîrûnî vermektedir. Zikredilen şehirler ekseninde gidildiği zaman, kuzeyden güneye Seyhun hattınca Maverâünnehir sınırı, Yarkend-Hoten-Ūc-Kuçâ ile güney ve doğuda Çin ve Tibet sınırı ortaya çıkmaktadır. Taraz, Özkent, Balasagûn, Barshan, Ahsîkent, Kubâ ile de Türkistan’ın merkezi şehirleri ortaya konmaktadır.

Memlûklü tarihçisi ve âlimi Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhû'l-Asâ* adlı ansiklopedik eserinin Türkistan maddesinde buraya “Türk Yurdu” demektedir. Eserde “Türkistan şayet bir bütün olsaydı büyük bir devlet ve muazzam bir saltanat görecektir bir diyar olurdu. Türkistan dünyanın tacı, yeryüzünün nakşısıdır. Oranın beldeleri, Fârâb, Kaşgar¹¹², Kedr¹¹³, Hoten¹¹⁴, Cend¹¹⁵, İsficâb¹¹⁶, Taraz¹¹⁷, Nîlî ve Almalık¹¹⁸’tır.¹¹⁹ Kalkaşendî’de verdiği bilgiler ile Türkistan’ın bütüncül bir sınır hattı vermemiş, Cend, Fârâb şehirleri üzerinden kuzeyden güneye bir hat, Kaşgar, İsficâb, Taraz şehirleri ile Türkistan coğrafyasının merkezi şehirlerinin çıkarılmasına olanak sağlamaktadır.

SONUÇ

Türkler, tarih boyunca askeri, siyasi, sosyo-kültürel birçok alanda önemli bir konuma sahip bir millettir. Dolayısıyla Türklerin yaşadıkları bölgeler, doğu-batı ve kuzey güney yönlü dağılımları her daim araştırmacıların dikkatini çekmiştir. İslam fetih hareketleri sonucu Müslüman fatihlerin Maverâünnehir bölgesini hakimiyetleri altına almaları ile İslam coğrafyacıları da dikkatlerini bu bölgelere vermeye başlamışlardır. İslam coğrafyacıları Seyhun’un ötesine özel bir ilgi göstermişler, Türkler, Türk kabileleri ve Türk yurtları hakkında eserlerinde bilgiler vermişlerdir. Türkistan coğrafyası bu açıdan İslam coğrafyacılarının eserlerinde önemli bir yer edinmiştir. Bu eserlerde Türkistan hakkında verilen bilgileri kıyasladığımızda birçok eserde Türkistan ifadesinin kullanılmadığı Türk ili, Türk yurdu tabirlerini tercih edildiğini görmekteyiz. Ayrıca bu eserlerde Türkistan coğrafyası için Turan ve Mâverâünnehir isimleri de kullanılmıştır. Fakat buranın sınırlarını belirleme konusunda İslam coğrafyacıları net bir sınır ortaya koyamamışlardır. Bazıları ise genel bir ifade ile iklimler üzerinden Türklerin yaşadığı bütün bölgelerin Türkistan olduğunu dile getirmişlerdir.

Kütübü'l-İlmiyye 2002), II, 65.

¹⁰⁸ Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, II, 69-70.

¹⁰⁹ Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, II, 70.

¹¹⁰ Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, II, 70.

¹¹¹ Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, II, 71-72.

¹¹² Eserde Kaşgar, Türkistan’ın merkezi olarak belirtilmekte ve altıncı iklimden yedinci iklime uzanmakta olan büyük bir şehir olarak verilmektedir. Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1922), IV, 440.

¹¹³ Burası Fârâb’ın merkezidir. Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 440.

¹¹⁴ Türkistan’ın en uzak bölgesidir. Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 441.

¹¹⁵ Türk hududunda bulunan şehir Seyhun kıyısında kurulmuştur. Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 441.

¹¹⁶ Büyük bir şehir olan İsficâb, Türklerin sınır şehirlerindendir. Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 441.

¹¹⁷ Türk hudut şehirlerinden biridir. Çevresi surla çevrilidir. Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 441.

¹¹⁸ Çağatay Hanlığı döneminde Türkistan’da İslam’ın kalbi kabul edilen şehir, surlarla çevrili müstahkem bir kaleye sahiptir. Emel Esîn, “Almalık”, *DİA*, II, İstanbul 1989, 506. Barthold ise bu şehri, Doğu Türkistan’ın kuzeyinde yer alan Kulcâ vilayetinin merkezi olarak vermektedir. Bkz. Barthold, “Kulca”, *Meb İslam Ansiklopedisi*, VI, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 976.

¹¹⁹ Kalkaşendî, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, IV, 439-441.

İslam Coğrafyacılarına Göre Türkistan

Çalışmamızda Türkistan'ın tam olarak neresi olduğunu belirleme noktasında İslam coğrafyacılarının ittifak ettiği temel ilke Seyhun'un Mâverâünnehir ile Türkistan arasında sınır kabul edildiği ve Seyhun'un öte kısmının Türkistan olduğudur. Buradan hareketle Türkistan'ın batı yani Mâverâünnehir sınırı şehirlerin zikredilmesi ile tam olarak ortaya çıkmaktadır. Seyhun boyunca kuzeyden güneye Yenikent, Cend, Fârâb, Şâş, sınır şehirleri üzerinden Mâverâünnehir sınırı belirlenmektedir. Dokuz Oğuzlar, Kırgız, Karluk gibi Türk toplulukları üzerinden Türkistan coğrafyasını veren alimler ile Türkistan'ın güney ve doğu sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Buradan hareketle İslam coğrafyacıları Türkistan'ın güney sınırını Tibet ve Çin'in bir kısmı olarak belirlemişlerdir. Türkistan'ın doğu sınırı ise Çin hudutlarına kadar ulaşmaktadır.

Sonuç olarak vermeye çalıştığımız bilgiler üzerinden İslam coğrafyacıları içinde Türkistan'ın sınırlarını belirleme hususunda Ebû Zeyd Belhî ve Bîrûnî daha kesin çizgiler belirlemektedirler. Bu ikisi dışındaki coğrafyacılar ise iklimler, şehirler, nehirler ve Türk toplulukları üzerinden Türkistan'ı ifade etmeye çalışmışlardır. Çalışmamızın neticesinde İslam coğrafyacılarına göre Türkistan, batıda Mâverâünnehir, doğuda Çin, kuzeyde çöl ve ormanlık alanlar, güneyde Afganistan, Tibet ve Çin'in bir kısmı ile çevrili coğrafyanın tamamının adıdır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı:	Author / Yazar 1
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%100
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%100
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)/ Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%100
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%100
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%100

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

Abdulhalik Bakır ve Ahmet Altıngök, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2011, XXVI/II, 361-422.

Ağarı, Murat, “İslam Coğrafyacılarına Göre Ye’cüc Me’cüc Bahsi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Bartın 2020, VII/II, 2-32.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî, İstatistiki Malumat”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul (2009), 11/22, 1-2.

Alptegin, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

Aydınlı, Osman, “Özkent Şehri, Türkler’in İslâmlaşması ve İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü”, *İSTEM*, sy. 25, Konya (2013) s. 125-149.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç, “Türkistan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, XII/II, İstanbul (1988), Mili Eğitim Basımevi, 141-142.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç, “Kulca”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul (1977), Milli Eğitim Basımevi, 976-977.

Belhî, Ebû Zeyd Ahmed, *Kitabü'l-Bed ve't-Târih*, nşr. M. CL. HUART, Paris 1907.

Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, nşr. Abdülkerim el-Cündî, Beyrut 2002.

Bregel, Yuri, *An Historical Atlas Of Central Asia*, Leiden 2003.

Deniz Sınor, “İç Asya Kavramı”, çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

Dımaşkî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, *Nuhbetü'd-Dehr ve Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, nşr: August Ferdinand Mehren, St. Petersburg 1866.

Ebû'l-Fida, el-Melikü'l- Müeyyed İmâdüddîn İsmail, *Takvimü'l-Büldân*, nşr: Joseph, Toussaint Reinaud -William Mac Guckin de Slane, Paris 1840.

Ebülğâzi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)*, haz. Necati Demir, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

Esîn, Emel, “Almalığ”, *DİA*, İstanbul (1989), II, 506.

Faruk Sümer, *Oğuzlar, Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

Frye N. Richard-SAYILI, Aydın, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler”, Ankara, (1946), Türk Tarih Kurumu, Belleten, 10/37, 97-132.

Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Mefâtihi'l-Ulûm*, nşr: İbrahim Ebyârî, Beyrut 1989.

Hayit, Baymirza, “Türkistan Terimi Üzerine” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 53, s. 23-24, İstanbul 1988.

Hayton, Korykoslu, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Huart, M. CL, “Belhî”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul (1979), 487.

Hudûdü'l-Âlem, nşr: Menûçehri Sütûde, Tahran 1983.

Hunkan, Ömer Soner, *İpek Yolunun Muhafızları (Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu)*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul 2019.

Istahrî, Ebû İshak İbrahim, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, edt. M. J. De Goeje, Leiden 1927.

İbnü'l-Fakih, Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitabü'l- Büldân*, edt. M. J. De Goeje, Leiden 1885.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed, *Süretü'l-Arz*, Dâru'l Mektebetü'l-Hayât, Beyrut 1996.

İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, edt. M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed, *el-A'lâku'n-Nefîse* edt. M. J. De Goeje, Brill 1892.

İdrisî eş-Şerif, Ebû Abdillâh Muhammed, *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâkı'l-Âfâk*, Mektebetü's-sikâfetü'd-diniyye, Kahire 2002.

- J.H. Kramers, “Merzübân” *Meb İslam Ansiklopedisi*, VII, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 787.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn, *Kitabü Subhu'l-Aşâ*, Daru'l-Kütübü'l- Mısıriyye, Kahire 1922.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1960.
- Ligeti, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifetü Ekâlîm* edt. M. J. De Goeje, Leiden 1906.
- Me'sûdî, Ebü'l-Hasen Ali, *Mürücü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, nşr. Barbier de Meyrand, Paris 1874.
- Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- Nölle, Wilfried, “*Türkistan Tarihinin Yazımında Karşılaşılan Sorunlar*”, çev. Gültekin Oransay, Belleten, Ankara (1980), 44/174, 347-370.
- Ömerî, İbn Fazlullâh Şihâbüddîn, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Kâmil Süleyman, Beyrut 1971.
- Özaydın, Abdülkerim, “Cend”, *DİA*, VII, İstanbul (1993), 359-360.
- Skrine, F. H. -Ross, E. Denison, *The Heart of Asia (A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times)*, London 1899.
- Şengül Fatih, (2024), “Göktürklerin ve Sakaların Başkenti: Altın Dağ”, *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, 12/40, 280-296.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- Taşgıl, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, XLI, İstanbul (2012), 556- 560.
- Togan, Zeki Velidî, *Türk Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960.
- Togan, Zeki Velidî, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları İstanbul.
- Williams, Nicholas Sims, “*Sogdian Documents from Khotan*”, *Journal of the American Oriental Society*, 2015, 135/2, 261-282.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr: Muhammed Emin Zannâvî, Beyrut 2022.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977.
- Yalçinkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik ve Pan-İslamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.